

Modlitewnik Gertrudy jako źródło historyczne

Edward Skibiński

Zachowany w oryginale tzw. *Modlitewnik Gertrudy*, córki Mieszka II i żony wielkiego księcia kijowskiego Izjasława od niedawna stał się u nas tematem ożywionej dyskusji. Biorąc pod uwagę, że pierwsze prace na ten temat powstały w Rosji i w Niemczech na początku XX wieku, jest to opóźnienie dość znaczne. Pytanie o charakter tego tekstu nie może być traktowane jednowymiarowo. Jest to zbiór modlitw — a więc mamy tu do czynienia z pomnikiem duchowości chrześcijańskiej z XI wieku. Ten zbiór modlitw zawiera jednak treści pozwalające odnieść go do konkretnej sytuacji historycznej, zatem jest również źródłem historycznym, źródłem tym ciekawszym, że dającym wgląd w indywidualną sytuację księżnej Gertrudy działającej na pograniczu dwóch sfer cywilizacji chrześcijańskiej — łacińskiej i bizantyńskiej.

1. Rozbieżne interpretacje manuskryptu Gertrudy

Rzadko się zdarza, żebyśmy dysponowali, jak to się dzieje w przypadku modlitewnika Gertrudy, dwoma współczesnymi tłumaczeniami naszych średniowiecznych źródeł historycznych¹. Tłumaczenie kroniki

---

¹ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, przełożyła i opracowała Brygida Kürbis, Kraków 1998; Artur Andrzejuk, *Gertruda Mieszkówna i jej Modlitewnik*, Warszawa 2006. To ostatnie wydanie jest bilingwiczne, zawiera również tekst łaciński, niestety zepsuty dodatkami wydawcy. Poprawne wydanie Małgorzata H. Malewicz, Brygida Kürbis, opracowanie Brygida Kürbis, *Modlitwy księżnej*

Galla Anonima, z którego ciągle korzystamy, miało pierwszą edycję jeszcze w latach dwudziestych i opierało się na wydaniu tekstu łacińskiego sporządzonym przez Ludwika Finkla i Stanisława Kętrzyńskiego. Brak nowego tłumaczenia, biorąc pod uwagę liczbę prac poświęconych kronice Anonima i epoce, do której jest jednym z podstawowych źródeł, jest szczególnie dojmujący². Ta szczególna sytuacja modlitewnika Gertrudy wynika z faktu, iż pojawiły się w ostatnich latach dwie konkurencyjne interpretacje tego tekstu pióra dwóch wybitnych mediewistek — Brygidy Kürbis i Teresy Michałowskiej. Problem diskutowany przez obie uczone da się sprowadzić do następującego zagadnienia: na ile zbiór modlitw może oddawać indywidualność tej, w imieniu której zostały napisane, na ile może odnosić się do jej indywidualnych życiowych problemów, czy możemy wreszcie uznać zbiór modlitw za tekst o charakterze autobiograficznym. Chodzi tu o rzecz niebagatelną — o tekst córki Mieszka II i siostry Kazimierza Odnowiciela, z których żaden nie pozostawił nam analogicznego dzieła.

Opisując ten spór Andrzej Mencwel opowiedział się ostatecznie po stronie Brygidy Kürbis — ostatecznie, bo jednak i jemu perspektywa przyjęta przez Teresę Michałowską wydała się kusząca. Mimo to pisze: *Nie wystarczy jednak sama ta wola i najbardziej nawet życzliwa empatia... Ego Gertrudy nazwane jest jeszcze przed pojawieniem się samego słowa persona w ówczesnej łacinie, w znaczeniu osoby, a nie maski. Wszystko jest tu dopiero w zalążku, zarodku, powiciu i żadnym zastanym sposobem z płodu tego nie da się uczynić noworodka*³. Jednak argumentacja autora opierająca się na ogólnych cechach kultury, w ramach której powstały te zapisy, jest niewystarczająca. Przy ocenie tego sporu musimy pamiętać, że śmierć Brygidy Kürbis wyłączyła ją z dalszego opracowania tej materii,

---

Gertrudy z Psalterza Egberta z Kalendarzem, Monumenta Sacra Polonorum, t. 2, Kraków 2002; por. również edycję faksimile z komentarzem naukowym *Psalterium Egberti*. Facsimile del ms. CXXXVI del Museo Archeologico Nazionale di Cividale del Friuli a cura di Claudio Barberi, Cividale 2000.

² *Galli Anonymi Chronicon*, Fontes rerum Polonicarum in usum scholarum t. 1, Lwów 1899, wyd. L. Finkel, St. Kętrzyński.

³ Andrzej Mencwel, *Wyobraźnia antropologiczna*, Warszawa 2006, s. 136.

w którym mogłaby dokonać pogłębienia i rozwinięcia swoich poglądów na temat charakteru modlitewnika Gertrudy.

2. Problematyka modlitw z drugiej składki

Nazwa *modlitewnik* jest nieco myląca⁴. W rzeczywistości mamy do czynienia z czterema składkami wypełnionymi m.in. modlitwami i uzupełnionymi miniaturami oraz z modlitwami zapisanymi na wolnych kartach *Psalterza Egberta*. Jako pierwsza do zbioru modlitw Gertrudy należy druga składka, która obejmuje modlitwy od 1 do 6 w wydaniu Brygidy Kürbis. W składce tej brakuje dwóch końcowych kart. Trzecia składka zawiera modlitwy od 7 do 21 i trzy miniatury na ostatnich kartach. Czwarta składka rozpoczyna się od sennika astrologicznego i prognostyka przyrodniczego, potem mamy znowu modlitwy od 22 do 38. Modlitwy w ciągłym zapisie są rozmieszczone na wolnych kartach psalterza oraz na odwrocie miniatur aż do 56, po której następuje psalm 1. Psalterza Dawida.

Druga składka zdaje się rozpoczynać całość zbioru. Mimo że niekompletna, rozpoczyna się miniaturą okoloną tekstami modlitw, a przedstawiającą św. Piotra z postaciami Jaropełka i jego żony oraz u nóg świętego postać samej Gertrudy w pozycji proskynezis. Takie nietypowe rozplanowanie strony może być uznane za sygnał początku tekstu modlitewnika⁵. Podkreśla to dodatkowo występujący tylko na tej stronie kolumnowy zapis modlitw⁶. W tej składce jest to jedyna miniatura, ale musimy pamiętać, że brakuje w niej dwóch końcowych kart. Zachowane w tej składce modlitwy mają bardzo jednolity charakter. Strona z miniaturą zawiera dwie modlitwy poświęcone św. Piotrowi, przy

---

⁴ Za *Modlitewnik* można uznać dopiero całość, tj. *Psalterz Egberta* z dopisanymi modlitwami, w tym sensie B. Kürbis pisze o modlitewniku rodzinnym, por. M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 80.

⁵ Por. uwagę B. Kürbis: „To, że otwiera je wyobrażenie Świętego i modlącej się u jego stóp, jest zgodne z przyjętym już w czasach karolińskich zwyczajem obrazowania dramaturgii nabożeństwa prywatnego (...)”. M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 80.

⁶ Małgorzata Smorąg Różycka, *Bizantyńsko-ruskie miniatury Kodeksu Gertrudy. O kontekstach ideowych i artystycznych sztuki Rusi Kijowskiej XI wieku*, Kraków 2003, s.21.

czym druga, adresowana bezpośrednio do tego świętego, przechodzi na sąsiednią kartę f.6r. Jest to też pierwsza modlitwa, w której podmiot modlący występuje w liczbie pojedynczej. Engelina Smirnova zinterpretowała to jako modlitewną całość, w której pierwszy tekst zapisany jest w imieniu całej przedstawionej rodziny, drugi już wyłącznie w imieniu Gertrudy⁷. Taka interpretacja jest możliwa, nadawałaby jednak temu zbiorowi prywatny charakter, co, jak się zdaje, nie da się konsekwentnie przeprowadzić dla jego wszystkich tekstów.

Jako następne umieszczono dwie modlitwy. Pierwsza to hymn do Trójcy Świętej *Na wejście*, druga zaś — to modlitwa do św. Michała Archanioła. Całość zamykają dwie modlitwy do aniołów i archaniołów oraz do świętych apostołów i ewangelistów. Jeśli przyjmiemy, że ta składka reprezentowała pierwotnie pewną całość semantyczną, to powstaje pytanie, co było na następnych dwóch brakujących obecnie kartach. Teresa Michałowska stawia hipotezę, że były to modlitwy⁸. Dla porządku jednak wypada przyjąć, że mogły to być również miniatury. Jeśli przyjmiemy, że był to ten sam układ, który znajdujemy w składce następnej, to ta hipoteza zyskuje dodatkowy argument. Mamy tam bowiem modlitwy na dwóch kartach i miniatury na dalszych.

Dwaj pierwsi święci wybrani na adresatów modlitw to św. Piotr i św. Michał. Święty Piotr w modlitwie drugiej jest określony jako *princeps apostolorum* — *książę apostołów*, św. Michał w modlitwie czwartej określony został jako *princeps noster* — tj. *nasz książę*. Zauważmy, że w obu modlitwach położono nacisk na władcze tytuły obu świętych. Miniatura na pierwszej karcie modlitw przedstawia postać św. Piotra i stojącą obok niego parę książęcą Jaropełka i jego żonę Kunegundę Irene w pozycji orantów oraz, u stóp świętego, postać samej Gertrudy. Modlitwa do św. Piotra jest jednoznacznie kojarzona z Jaropełkiem Piotrem, synem Gertrudy. Skoro tak, to wolno powiązać modlitwę do św. Michała ze Światopełkiem Michałem, starszym synem Gertrudy. Mielibyśmy zatem modlitwy skierowane do patronów obu synów księżnej. Nie ma tu jednak miejsca dla

---

⁷ E. Smirnova, *The Miniatures in the Prayer Book of Princess Gertrude. Program, Dates, Painters*, *Russia Mediaevalis* X,1, 2001, s.7.

⁸ Teresa Michałowska, *Ego Gertruda. Studium historycznoliterackie*, Warszawa 2001, s.49.

Izjasława, męża Gertrudy. Konsekwencja nakazuje przyjąć, że już nie żył⁹. To wyznacza nam dolną granicę powstania zbioru — śmierć Izjasława w 1078. Datą końcową byłby rok śmierci Jaropełka Piotra — 1086. Był to okres, w którym Gertruda przebywała po śmierci męża przy swoim synu i jego rodzinie we Włodzimierzu. Strój Jaropełka, przedstawiony na pierwszej miniaturze ze św. Piotrem, interpretowany jako wielkoksiażący, jest sygnałem raczej ambicji syna i matki niż rzeczywistości historycznej¹⁰.

Widoczne napisy objaśniają trzy postacie przedstawione na miniaturze — św. Piotra, Jaropełka i jego matki Gertrudy. Napis przy wizerunku głowy św. Piotra zapisany jest po grecku. Napisy przy Jaropełku i jego matce zapisane są pismem mieszanym — grecko-słowiańskim¹¹. Słowo matka — przy Gertrudzie skrócono grecką abrewiacją MR, stosowaną tylko wobec Matki Boskiej¹². Te napisy grecko-słowiańskie w tekście łacińskim zdają się potwierdzać tezę o sporządzeniu tej składki na Rusi. Abrewiacja słowa *matka* zdaje się współbrzmieć w dalszej modlitwie z określeniem Jaropełka jako *filius unicus* — syn jedynej — jakby w nawiązaniu do formuły łacińskiego Wyznania Wiary — *Credo* — określającej tak Chrystusa¹³.

Nikodem Pawłowicz Kondakow przypuszczał, że pierwsza modlitwa, jako nie skierowana do św. Piotra, lecz tylko przywołująca jego przykład, została dopisana później. Jednak podobny układ znajdujemy przy modlitwie do św. Michała, co zdaje się przeczyć tej tezie. Poprzedza ją modlitwa *Na wejście* — skierowana do św. Trójcy, ale przywołująca św. Marię i św. Michała jakby w zapowiedzi następnej modlitwy. W ten

⁹ Tak też przyjmuje na podstawie analizy miniatur E. Smirnova, *The Miniatures in the Prayer Book of Princess Gertrude. Program, Dates, Painters*, Russia Mediaevalis X, 1, 2001, s. 5

¹⁰ Tak P. Stróżyk we wstępie do wydania M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 52.

¹¹ N.P. Kondakov, *Izobraženiâ russkoj knâžeskoj sem'i v" miniatûrah XI veka*, S. Petersburg 1906, s. 5.

¹² Ten skrót określony jest przez N.P. Kondakova jako grecko-słowiański. N.P. Kondakov, *Izobraženiâ russkoj knâžeskoj sem'i*, s. 5. Późniejsi wydawcy odczytują go rozmaicie. W odczycie idę za N.P. Kondakovem. Por. też ibidem tablica 6., gdzie napis jeszcze dość wyraźnie zachowany. Wbrew temu E. Smirnova, *The Miniatures in the Prayer Book*, s. 6 odczytuje go jako *MAT II*. Por. też odczyt A. Haseloffa [w:] H.V. Sauerland, A. Haseloff, *Der Psalter Erzbischof Egberts von Trier. Codex Gertrudianus in Cividale*, Trier 1901, s. 173.

¹³ T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 82 i następne.

sposób powtarza się tu układ taki, jak w przypadku dwóch modlitw zapisanych przy miniaturze z wizerunkiem św. Piotra. Jednocześnie taka rola św. Piotra i św. Michała tłumaczy się dobrze tym, że byli oni obaj świętymi patronami jej synów. Wzmacnia także wyrażone wcześniej przypuszczenie, że na brakujących kartach mogły znajdować się miniatury z wizerunkiem św. Michała i modlącego się Światopełka — Michała.

3. Problematyka modlitw z trzeciej składki

Następna składka zachowała się w całości. Przyjrzyjmy się, czy możemy znaleźć tu jakieś elementy wskazujące na zaplanowany układ modlitw, tak jak w składce drugiej. Pierwsza modlitwa zdaje się być kontynuacją tekstu rozpoczętego wcześniej, zapewne na brakujących kartach. Jest to modlitwa wstawiennicza za dwie osoby. Pierwsza z nich określona została jako *rex*, druga zaś jako *famulus* lub *servus* Boga (*tuus*). Pierwsza prośba ma za zadanie pozyskanie życzliwości władcy — *rex* dla nieokreślonego z imienia sługi Bożego N:

*Auerte cor regis ab odio ab indignatione et ira...
ut clemens et misericors et propitius fiat famulo tuo N¹⁴.*

*Odwróć serce króla od nienawiści, od pogardy i gniewu...
aby stał się łaskawy i miłosierny i przychylny słudze twojemu N¹⁵.*

Dalsza część modlitwy wskazuje już na adresata — *Domine Ihesu Christe*¹⁶. Kontynuowana prośba dotyczy, jak sądzę, również króla. Mamy tu powtórzoną strukturę zdania — wyrażeniu *averte cor regis... ut* — *odwróć serce króla...*, *aby* — odpowiada *defende eum ut...*¹⁷. Drugą

---

¹⁴ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s.122.

¹⁵ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, s.88 z moimi poprawkami w drugim wierszu.

¹⁶ *Panie Jezu Chryste — Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, s. 88,

¹⁷ *Broń go, aby...* Tłumaczenie moje.

część modlitwy wprowadza nowe określenie Boga — jako adresata prośby modlitewnej — *Omnipotens Pater*:

*Omnipotens pater, ut regem et cunctum principatum seruo tuo
[...] mitem ac misericordem et mansuetum facere digneris, te
rogo audi me.*

*Wszechmogący Ojczy, abyś raczył uczynić króla i całe księstwo
łagodnym i miłosiernym i spokojnym, ciebie proszę, usłysz mnie*¹⁸.

Prośba dotyczy teraz już osoby określanej jako sługa Boży (w zwrocie *servus tuus* — *twój sługa*) w relacji do władcy i tych, do których odnosiło się określenie *cunctus principatus*. Zwrot ten tłumaczę jako cały pryncypat — tj. całe księstwo. Jednak z tekstu wynika znaczenie węższe. Mamy bowiem dalej w tekście modlitwy takie słowa: *ut eorum iram*¹⁹ — *abyś ich gniew*²⁰. Zaimek *eorum* w funkcji anaforycznej musi odnosić się do wcześniejszych — *regem et cunctum principatum*.

Chodzi tu o konkretne osoby, o których życzliwość modli się Gertruda, zatem zapewne zwrot ten oznacza wszystkich książąt panujących na Rusi. W tym kontekście *rex* — oznaczałby wielkiego księcia kijowskiego²¹. *Famulus* został jednak wcześniej określony przy pomocy litery *N*, *servus* natomiast był chyba określony jakimś imieniem, skoro mamy w tekście razurę (w cytacie powyżej oznaczoną przez kropki). W samych modlitwach nie pojawia się do tego momentu ani imię osoby modlącej się, ani tej, w intencji której ma być modlitwa. W modlitwie 7. pierwotnie imię pojawiało się dopiero w środku tekstu, a i tam zostało usunięte. Mamy tu więc jakieś nieśmiałe próby prowadzące do bezpośredniego powiązania modlącej się z aktualną sytuacją jej samej i, jak się zdaje, jej syna Jaropełka. W tym sensie modlitwa ta rysując sytuację postaci

¹⁸ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, s. 88, z moimi poprawkami.

¹⁹ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 122.

²⁰ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, s. 88.

²¹ Potwierdza to, jak sądzę, tezę P. Stróżyka, że miniatura koronacyjna Jaropełka i Kunegundy przedstawia scenę zaślubin, por. P. Stróżyk we wstępie do wydania M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 56–57.

określanej jako *famulus* lub *servus*, zależnej od osób określonych jako *rex* i *cunctus principatus*, pasuje do sytuacji Jaropełka, a nie np. jego ojca Izjasława, który jako wielki książę musiałby być określony jako *rex*. Takie rozumienie tego tekstu pozostaje też w zgodzie z treścią miniatury ze św. Piotrem, na której właśnie pojawia się Jaropełek z żoną i matką. W końcowej partii modlitwy znajdujemy motyw, który powtórzy się później w modlitwach wstawienniczych za Piotra–Jaropełka — prośbę do Boga o wysłanie anioła, żeby strzegł i bronił osobę, za którą się modli:

*Mitte domine sanctum angelum tuum cum eo qui custodiat
et defendat [eum]²².*

*Poślij, Panie, świętego anioła Twojego do niego, który by
go strzegł i bronił (...) ²³.*

Następuje potem seria krótkich modlitw o bardzo jednolitym charakterze. Cel komunikacyjny²⁴ wszystkich tych tekstów, to prośba o obronę i opiekę. Powtarzające się zwroty — *libera me* — jeszcze mocniej podkreślają tę jednolitość. Modlitwa 13. i 14. wprowadzają tu pewną zmianę. Prośba o pomoc wyrażona jest w liczbie mnogiej. W połowie karty 7v znajdujemy dłuższy tekst modlitewny za Piotra Jaropełka. Modlitwa ta ma inny charakter niż poprzednie. Jest prośbą o opiekę nad synem. Modlitwa jest skierowana do Chrystusa przy zaznaczonym pośrednictwie Świętej Maryi Rodzicielki (*Sancta Maria Genitrix*), św. Heleny. Powołanie się na to pośrednictwo zostało poprzedzone jeszcze innym — św. Kwiriaka, który miał odnaleźć drzewo Krzyża²⁵. Tego, że to jest modlitwa za syna, domyślamy się jednak na podstawie dalszych modlitw. Gertruda ukrywa się tu za określeniem *miseram*:

...exaudi me miseram PRO PETRO ad te clamantem (...) ²⁶.

---

²² M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 123.

²³ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, s. 89.

²⁴ Marzena Makuchowska, *Modlitwa jako gatunek języka religijnego*, Opole 1998, s. 64.

²⁵ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 81.

²⁶ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s.125, modlitwa 15.

*...wysłuchaj mnie nędzną za Piotrem do ciebie wołającą...*²⁷.

Po tym tekście znajdujemy zapisane trzy modlitwy wstawiennicze do św. Heleny²⁸ z prośbą o skłonienie do posłuszeństwa syna — jak wolno się domyślać Jaropełka. Modlitwa przywołuje zdarzenie zaczerpnięte z Żywota św. Heleny. Przerabia je jednak tak, że to ostatecznie modlitwa zawiera prośbę, by Bóg wysłał anioła do jej syna i nakazał mu posłuszeństwo wobec matki²⁹. To dopiero modlitwa Gertrudy jako matki ujawnia jej imię obok imienia jej syna Piotra:

*intercede pro me, famula tua Gertruda, ad dominum deum, ut per crucem sanctam domini nostri eiusque genitricis intercessionem sanctorumque omnium nec non perpetuam successione[m], mihi famulum tuum petrum omnemque faciat se... propicium (...) eorumque corda cum misericordia ad me conuerat (...)*³⁰.

*wstaw się za mną służebnicą Twoją Gertrudą do Pana Boga. Przez Święty Krzyż Pana naszego i orędownictwo Jego Rodzicielki i [przez] wstawiennictwo wszystkich Świętych, a także przez nieustające obcowanie [z Świętymi] niech się stanie, aby sługa Twój Piotr i każdy z nim był mi [szczerze] przychylny, a ich serca miłosierne zwrócił ku mnie (...)*³¹.

Można się domyślać, że ta szczególna osobista prośba spowodowała ujawnienie imienia księżnej. Jeśli potraktować te teksty jako komentarz do rzeczywistości, to nie ma tu mowy o jakichś określonych katastrofach życiowych. Końcowe trzy modlitwy dopełniają całości. Mimo dopisywania modlitw w psalterzu nawet na tylnych stronach jego miniatur, na tej karcie, po ostatniej modlitwie zostało jeszcze miejsce na następną. Znajdujące się tam zapiski zostały umieszczone długo po śmierci Gertrudy.

---

²⁷ Tłumaczenie własne.

²⁸ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 81.

²⁹ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s.81.

³⁰ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 127, modlitwa 18.

³¹ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale. Z moimi poprawkami*, s. 104.

Pozostawiła je więc puste celowo. Podobnie karta 9r. pozostała pusta, następną zajmuje już miniatura ze sceną Bożego Narodzenia. Miniatura ta tworzy ciąg narracyjny z następnymi — sceną Ukrzyżowania oraz koronacji Jaropełka i jego żony przez Chrystusa w majestacie.

4. Problematyka modlitw wpisanych w Psalterz Egberta

Następne modlitwy zapisywane już na kartach Psalterza przynoszą więcej tekstów mających bezpośrednie odniesienie do rzeczywistości historycznej. Mamy więc modlitwę do Boga o wysłanie anioła, żeby strzegł Piotra — Jaropełka z jego wojskiem. Jest to jakby powtórzenie motywu modlitw do św. Heleny — prośba o wysłanie anioła. Podobieństwo jest jednak tylko ogólne. Gertruda nie ujawnia tu swojego imienia, a podmiot modlący się występuje w licznie mnogiej:

*Domine sancte pater omnipotens, eterne deus, propiciare digneris supplicationibus nostris; et mitte angelum tuum sanctum cum petro et exercitu eius, qui eos ab omnibus aduersitatibus protegat, et in seruitio sancti nominis tui ubique custodiat (...)*³².

*Panie, Ojczy Święty, wszechmogący odwieczny Boże, racz przychylić się do naszych pokornych prósb i pošlij Twojego świętego anioła z Piotrem i jego wojskiem, aby chronił ich od wszelkich przeciwności i strzegł wszędzie w służbie Twojemu Świętemu Imieniu*³³.

Kolejna modlitwa do św. Piotra znajduje się na karcie 30., na tylnej stronie miniatury po psalmie 10. *Psalterza*³⁴. Gertruda spowiada się tu w imieniu Piotra–Jaropełka, nie występuje jednak w tym tekście ani jej imię, ani nawet ogólne określenie w rodzaju *famula*. Również we wcześniejszej modlitwie nr 49, skierowanej do Chrystusa i zawierającej

---

³² M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 132, modlitwa 27.

³³ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, s. 119 z moimi poprawkami.

³⁴ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 147, modlitwa 58.

spowiedź własna, nie występuje imię księżnej³⁵. Podobnie jak modlitwa do św. Piotra również modlitwa do św. Marii — *oracio ad sanctam mariam pro amico et seipsa*³⁶ nie zawiera poza imieniem Piotra bezpośrednich odniesień do konkretnej sytuacji historycznej. Sam Piotr jest określony jako *amicus* modlącej się i *servus* św. Marii. Jest to akt zawierzenia syna Matce Boskiej — *ad te confugio, et tibi tota deuocione PETRUM commendo (...)*³⁷. Modlitwa ta otwiera serię trzech modlitw adresowanych do św. Marii. Ostatnia z trzech modlitw — najdłuższa — mająca budowę litanijną — ze względu na swój szczególnie dramatyzm, przyciągała uwagę wymienionych już badaczek *Modlitewnika*³⁸. Tu właśnie pojawia się kilkakrotnie dyskutowane określenie Piotra–Jaropełka — *unicus filius meus*. Interpretacja, zestawiająca to określenie z określeniem Chrystusa stosowanym w modlitwach do Boga Ojca oraz w *Wyznaniu wiary* jako *filius unicus*, jest tu szczególnie mocna. Gdyby to było użycie przypadkowe pojawiałoby się i w innych modlitwach — np. do św. Heleny. Różnicę widać przy porównaniu z następną modlitwą za Piotra, skierowaną tym razem do Chrystusa. Gertruda jest tu wymieniona z imienia, podobnie jak Piotr, ale ponownie nie znajdujemy wzmianki o ich pokrewieństwie. Ostatnie modlitwy skierowane do św. Michała i do Chrystusa poświęcone są zmarłym. Jak się zdaje zostały zapisane już po śmierci Piotra–Jaropełka.

Księżna matka przebywała u boku swojego syna Jaropełka, dlatego część modlitw ma — w szczególnie dramatycznych momentach jego życia — charakter osobisty. Do tych cech osobistych zaliczyłbym najpierw wybór świętych, jako adresatów modlitw. Obok św. Piotra należy wziąć też pod uwagę św. Michała jako patrona jej drugiego syna Światopełka–Michała. Charakterystyczne, że zbiór kończy się modlitwami do św. Michała i do Chrystusa. Taki wybór świętego może wskazywać, że księżna znajdowała się już przy boku swego drugiego syna.

³⁵ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 86.

³⁶ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 159, modlitwa 85.

³⁷ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 160, modlitwa 85; *do Ciebie uciekam i Tobie z całą pobożnością Piotra powierzam* (tłumaczenie moje).

³⁸ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 90; T. Michałowska, *Ego Gertruda*, s. 82 i n.

5. Historyczne odwołania w treści modlitw Gertrudy

Jako regułę konstytuującą modlitwy wolno przyjąć to, co znajdujemy w jednym z tych tekstów:

*Speculum uitę sancti euangelii et celestem uisionem tuę fidei demonstrasti mihi, ne des potestatem diabolo super me, ut bona largicionis tuę caligine tenebrarum a me auferre preualeat*³⁹.

*Ukazałeś mi zwierciadło życia świętej Ewangelii i niebiański wizerunek wiary w Ciebie, aby nie zawładnął mną diabeł i nie zdołał obłokiem ciemności odebrać mi dóbr [otrzymanych] z twojej szczodroliwości*⁴⁰.

Tak jak to widzimy na przykładzie modlitw do św. Heleny, Gertruda zwraca się do świętych, w których życiu doczesnym zdarzały się sytuacje, które miała nadzieję, że mogą się powtórzyć również w jej czasach. Żywoty świętych lub teksty ewangeliczne przekazywałyby w tym ujęciu typ sytuacji, o jakie można się modlić. Ta zwierciadlana zasada znaczy jednak więcej — Gertruda modli się nie tylko o ratunek w sprawach doczesnych, ale i o zbawienie swojego syna. Niektórzy badacze na podstawie modlitw do św. Heleny wnioskuje, że chodzi tu o świętą patronkę Gertrudy, której drugie imię miałyby brzmieć Helena⁴¹. Pomijając nawet inskrypcję kijowską⁴² wydaje się, że gdyby tak było, to na zachowanych miniaturach musiałaby pojawić się św. Helena. Tymczasem przywołanie św. Heleny spowodowane jest, jak to zdaje się wynikać z tekstu, paralelizmem opowieści hagiograficznej z prośbą Gertrudy. Paralelizm ten

---

³⁹ M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s. 144–145, modlitwa 52.

⁴⁰ *Modlitwy księżnej Gertrudy z Psalterza Egberta w Cividale*, s.159

⁴¹ *Drevnââ Rus' v svete zarubežnyh istočnikov*, red. E.A. Mel'nikova, Moskwa 2003, s. 366.

⁴² Komentarz epigraficzny zobacz V.L. Ānin, *Russkaâ knâginâ Olisava–Gertruda i ee syn Āropolk*, „Numizmatika i epigrafika”, IV, Moskwa 1963 s.142; historyczną analize dał A. Poppe, *Gertruda–Olisawa, regina Russorum. Materiały do życiorysu*, [w:] *Scriptura custos memoriae. Prace historyczne*, red. D.Zydorek, s.575–591.

zresztą odnosi się raczej do treści modlitwy wstawienniczej — św. Helena ma prosić Boga o wysłanie anioła, a nie do sytuacji życiowej proszącej — Jaropełk jest chrześcijaninem, w przeciwieństwie do Konstantyna, który miał być w tamtym momencie jeszcze poganinem. O religijności samego Jaropełka Piotra mamy nieco wiadomości. *Powieść minionych lat* informuje nas, że został pochowany w cerkwi p.w. św. Piotra, którą sam rozpoczął budować. O jego pobożności mówi dalej autor:

...modlił się do Boga zawsze, mówiąc: „Panie Boże mój, przyjmij modlitwę moją, i daj mi śmierć taką jak dwu braciom moim, Borysowi i Glebowi, z cudzej ręki, niech obmyję grzechy wszystkie swoje krwią, i pozbędę się marności tego świata i niepokoju, siodeł nieprzyjacielskich”. Jego zaś prośby nie odrzucił łaskawy Bóg: otrzymał on szczęście to, którego oko nie widziało, ni ucho słyszało, ni serce człowiecze zaznało, które przygotował Bóg miłującym Go ⁴³.

Obok więc szczególnej pobożności do św. Piotra, mamy tu wskazanych jeszcze dwóch świętych, których czcił Jaropełk — św. Borysa i św. Gleba. Mamy ponadto informację o uznaniu Jaropełka za świętego. Ta informacja musiała zostać zapisana niewiele później po śmierci Jaropełka w 1086 r. Oddaje więc zapewne przekonanie duchowieństwa kijowskiego z tych czasów.

Sam Jaropełk posługiwał się pieczęciami z wizerunkiem świętego Piotra, z jednej, i świętych Borysa i Gleba, z drugiej strony ⁴⁴. Mamy też inną pieczęć Jaropełka. Z jednej strony widnieje na niej wizerunek św. Piotra z napisem *św. Piotr*, a na drugiej napis po grecku — *Panie pomóż słudze swojemu Piotrowi. Amen* ⁴⁵. Wyjaśnia to nam w pewien sposób modlitwy do św. Piotra. W sfragistyce bizantyńskiej przyjęło się przedstawiać wizerunek świętego, patrona właściciela pieczęci. Pobożność do świętego Piotra, jako swego patrona, dzielił z matką sam Jaropełk. Ważne

⁴³ *Powieść minionych lat*, przełożył i opracował Franciszek Sielicki, Wrocław 1999, s. 160.

⁴⁴ V.L. Ānin, P.G. Gajdukov, *Drevnerusskie vislye pečati, zaregistrowannye v 2006 g.*, nr13B. i n.; <http://www.siegel.ru/2006/sv06.html>

⁴⁵ V.L. Ānin, P.G. Gajdukov, *Drevnerusskie vislye pečati, zaregistrowannye v 2003 g.*, 35a-1. <http://www.siegel.ru/2006/sv06.html>.

są też modlitwy do św. Heleny. Mamy tu, jak sądzę, obecny wówczas w tej części Europy przypadek *imitatio Helenae*. Byłoby to zgodne z koncepcją spisania modlitw już po śmierci Izjasława. Jak wiadomo św. Helena nawracała syna będąc wdową. Wiemy też, że św. Olga bardzo wcześnie była zestawiana ze św. Heleną⁴⁶. Wystarczy wspomnieć *Słowo o prawie i łasce* Ilariona datowane na ok. połowę jedenastego wieku, gdzie znajdujemy zestawienie Włodzimierza i jego babki Olgi ze św. Heleną i jej synem Konstantynem⁴⁷. *Powieść minionych lat* natomiast informuje, że Olga na chrzcie przyjęła imię Heleny, z którą ją zresztą również zestawia⁴⁸.

6. Zakończenie

Modlitwy *pro Petro* nawiązują w swoich zwrotach do napisów napieczętych samego Jaropełka Piotra. Przy analizie modlitw zapisanych w *Psalterzu* należy brać pod uwagę również religijność syna Gertrudy czczonego w Kościele prawosławnym jako święty. Ta religijność znajduje potwierdzenie w *Powieści minionych lat*, w uwagach kronikarza na temat śmierci Jaropełka. Kult świętego Piotra nie może być traktowany jako szczególny znak przynależności do Kościoła łacińskiego w swoistym przeciwstawianiu do Kościoła greckiego, skoro na pieczęciach Jaropełka mamy z jednej strony postać świętego Piotra z drugiej zaś świętych Borysa i Gleba. Określenie *filius unicus* — dosłownie *syn jedyny* — pada w modlitwach tylko raz. Możemy zatem uznać to wyróżnienie za znaczące. Jednak w *Credo* zapisanym w tym zbiorze określenie to w odniesieniu do Syna Bożego nie pada, zamiast tego znajdujemy tam *unigenitum*

---

⁴⁶ Cała problematyka *imitatio Helenae* została opracowana w Martin Homza, *Mulieres sudentes. Presviedčajuce ženy. Štúdie z dejín ženskej panovníckej svätosti v strednej a vo východnej Európe v 10.–13. storočí*, Bratislava 2002, s. 46 i n.; por. też A. Poppe, *Przyjęcie chrześcijaństwa na Rusi w opiniach XI wieku*, [w:] *Teologia i kultura duchowa Starej Rusi*, red. W. Hryniewicz OMI, J.S. Gajek MIC, Lublin 1993, s. 89–104, tu s. 99–101.

⁴⁷ Hilarion, *Słowo o zakone i blagodati*, Moskwa 1994, w. 754–755; tłumaczenie polskie W. Hryniewicz, *Słowo o prawie i łasce*, [w:] tegoż *Chrystus zmartwychwstał. Motywy paschalne metropolity Ilariona (XI w.)*, Warszawa 1995, s. 184–204, tu s. 197.

⁴⁸ *Powieść minionych lat*, s. 48.

— *jednorodzonego*⁴⁹. Podobnie w innych modlitwach Gertrudy nie znajdujemy użycia *unicus* w odniesieniu do Syna Bożego. Z drugiej strony słowo *unicus* ma, wedle słownika Forcelliniego, znaczenie *summe dilectus*, tj. *najbardziej ukochany*, również *wyjatkowy*⁵⁰. Wszystko to nie potwierdza koncepcji użycia tego słowa w modlitwach w specyficznym znaczeniu, łączącym Syna Bożego i syna Gertrudy Jaropełka. Określenie *unigenitus* w tekście *Credo*, mające swój odpowiednik w tekście Ilariona, sugerować może pewne zbliżenie duchowości Gertrudy do form modlitewnych stosowanych w jej nowej ojczyźnie. Podobnie należy też traktować zachowane miniatury i napisy na nich. Te ostatnie wymagają, jak sędzę, większej uwagi. Różne formy ich odczytania wobec ich obecnego stanu zachowania muszą być odniesione do starszych odczytów A. Haseloffa i N.P. Kondakowa. Zwłaszcza posłużenie się skrótem MR przy wizerunku Gertrudy może jednak wzmocnić hipotezę T. Michałowskiej. Wymaga to jednak zestawienia modlitw Gertrudy z tekstem psalterza Egberta, zwłaszcza z *Credo*. Może być w każdym razie traktowane jako sygnał istniejącej jeszcze wtedy jedności chrześcijaństwa, pomimo różnych odmierności.

Analizowanie swojego życia poprzez pryzmat Ewangelii i żywotów świętych jest, jak sędzę, zgodne z koncepcją tekstów świętych jako *speculum*. Jest to dobrze widoczne w wielu modlitwach. Historyczne znaczenie zdają się mieć modlitwy związane ze św. Heleną zestawiające życie świętej z życiem księżnej Gertrudy i nawiązujące może do jakiejś formy *imitatio Helenae*.

Odniesienia historyczne widoczne są najwyraźniej w tekstach modlitw za Piotra — Jaropełka tam gdzie pada jego imię. Mamy tu teksty odnoszące się do prywatnych relacji matki i syna oraz do konkretnych działań podejmowanych przez tego ostatniego. Jeżeli będziemy traktowali modlitwy do św. Piotra jako kierowane przez Gertrudę do świętego patrona jej syna, to podobnie musimy traktować modlitwy do św. Michała

⁴⁹ W samym *Psalterzu* natomiast mamy w *Credo* zachowany zwrot *filius eius unicus* (f. 203 r. por. M.H. Malewicz, B. Kürbis, *Modlitwy księżnej Gertrudy*, s.177); por. też *Wyznanie Wiary Ilariona*, gdzie mamy podobnie jak u Gertrudy *Syna... Jednorodzonego* (*Christus zmartwychwstał. Motywy paschalne metropolity Ilariona* (XI w.), s.202)

⁵⁰ Ae. Forcellini, *Lexicon Totius Latinitatis*, t. IV, red. J. Perin, Bolonia 1955 r., s. 866: *unicus filius est idem ac summe dilectus*.

— patrona jej syna Michała Światopełka. Pojawiają się one dwa razy na początku w drugiej składce, gdzie były być może związane z jakąś miniaturą i na końcu zbioru — jak wolno domniemywać w modlitwie spisanej już po śmierci Jaropełka. Nie ma natomiast w modlitwach wspomnienia o mężu Gertrudy Izjasławie, co sugeruje, że nie żył w czasie powstawania tego zbioru. Graniczne daty jego zaistnienia wyznaczają więc śmierć Izjasława i Jaropełka. Potwierdza to modlitwa *averte cor regis*, w której określenie *principatus* odnosi się, jak sądzę, do książąt konkurujących z synem Gertrudy.

Modlitwy Gertrudy, traktowane jako źródło historyczne, sytuują się na pograniczu dwóch sfer kulturowych — życia religijnego i działalności publicznej. W obu tych sferach chciała być Gertruda obecna.